

Adamik Béla, *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*, Apollo Könyvtár 30, Argumentum Kiadó, Budapest, 2009, 282 oldal, 2240 Ft.

Adamik Béla monográfiája kilenc fejezetben mutatja be a latin nyelv történetét az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. A korszakolás kérdéskörét bemutató 1. fejezet után öt fejezet (2–6. fejezet) foglalkozik a latin nyelv őstörténeti korszakaival, azaz az indoeurópai alapnyelvi korrallal és az ezt követő átmeneti, illetve köztes alapnyelvi fázisokkal. A mű második fele (7–9. fejezet) a latin nyelv történeti korának egyes szakaszait tárgyalja. A könyvet fényképmellékletek, részletes bibliográfia, valamint név- és tárgymutató zárja.

A nyelvtörténeti áttekintés kezdő- és végpontjának megválasztása rövid magyarázatot igényel. A végpont megválasztását a szerző azzal indokolja, hogy Herman József *Vulgáris latin* című munkája (Bp., 2003) alaposan tárgyalja a klasszikus latin utáni korszakokat, így a két munka lényegében együtt fedik le a latin nyelv teljes történetét. A kezdőponttal kapcsolatban arra a körülményre kell utalnunk, hogy bizonyos nyelvtörténeti munkák egy nyelv történetét attól az időponttól számítják, amikor elkülönült rokonaitól, vagyis amikortól kezdve vele mint önálló nyelvvé számolhatunk. Így például a legújabb magyar nyelvtörténet is azt a felfogást vallja, hogy „magyar... nyelv csak azóta és csak addig van, amióta s ameddig nem azonos mással” (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc [szerk.], *Magyar nyelvtörténet*, Bp., 2003, 17), következésképpen nem tárgyalja az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvi korszakokat. Bár ez egyfelől valóban logikus és védhető álláspont, az indogermanisztikában hagyományosan az egyes nyelvek rekonstrukciós módszerrel megragadható ős- vagy előtörténetét is valamilyen mélységben tárgyalni szokták, így Adamik Béla helyesen jár el, amikor könyvében ezeket a korszakokat is bemutatja.

Az alapnyelvvél és őshazával kapcsolatos fejtegetésekből (2. fejezet) elsősorban azt a fontos ténytet emelem ki, hogy tudtommal ez az első olyan, a témával foglalkozó magyar nyelvű monográfia, amely szakítva a korábbi hazai tudományos vélekedéssel (28–29. o.) és összhangban a nemzetközi konszenzussal,

elsősorban a nyelvészeti paleontológia érvrendszerére (32–35. o.) alapozva a neolitikus őshaza mellett foglal állást. Ennek értelmében az indoeurópai alapnyelv felbomlása nem következhetett be hamarabb, mint a Kr. e. 4. évezred (45. o.). Remélhetőleg ez a felfogás Adamik Béla munkája révén a jelenleginél szélesebb körben ismertté válik. A fejezet módszertani részéből kiemelendő még az alapnyelvi rekonstruálhatóság kritériumainak tömör bemutatása Meillet, Neumann, Thieme és Schmitt nyomán (34–35. o.).

Elismeréssel kell szólni arról, hogy a korábbi magyar nyelvű munkákból is ismerős itáliko-kelta (4. fejezet), itálikus (5. fejezet) és latin-falisk (6. fejezet) átmeneti fázisokon túl a szerző részletesen elemzi a hazai szakirodalomban mellőzött, de újabban a nemzetközi tudományosságban nagy hangsúllyal szereplő ún. északnyugat-indogermán nyelvrokonság problémakörét is (3. fejezet). Ezek az őstörténeti fejezetek részletesen tárgyalják a latin és az érintett rokon nyelvek közötti, kizárólagos közös újtásként értelmezhető fonológiai és morfológiai izoglosszákat, hiszen a nyelveket ezek alapján lehet közelebbi rokonságba hozni, szemben az ún. megőrzött archaizmusokkal (48–50. o.). Adamik Béla az egyes izoglosszáknál bemutatja a szakirodalomban fellelhető legfontosabb nézeteket, majd állást foglal a legvalószínűbb interpretáció mellett. Helyeseleendő, hogy az 5–6. fejezetben a szerző a latinon kívüli legfontosabb itálikus nyelveket példaszövegek közlésével és elemzésével is bemutatja, hiányoltam ugyanakkor azt, hogy az északnyugat-indogermán és az itáliko-kelta fejezetekben az egyes nyelvi ágak (balti, szláv, germán, kelta, ill. itálikus) pusztá megnevezésén túl (50., 57–58. o.) még csak vázlatos áttekintést sem kapunk az ide tartozó nyelvekről (vagy minimálisan a kelta nyelvekről).

Jelentős eredmény és újdonságot jelent a latin nyelv történeti korának a szerző által javasolt korszakolása is. A külföldi szakirodalomban ugyanis rendszerint olyan korszakolásokkal találkozunk (18–23. o.), amelyek elsődűen vagy legalábbis részben történelmi, irodalom- és stílustörténeti szempontokon alapulnak (vagy éppenséggel bizonyos nyelvmélekek elavult keltezését veszik figyelembe). Mindezekkel szem-

ben a szerző olyan új korszakolást állít fel (23–27. o.), amely kizárólag nyelvrokonszerbeli, illetve szociolingvisztikai érveken nyugszik.

A latin nyelv történeti korával foglalkozó fejezetekben az egyes fonológiai és morfológiai változások bemutatása és a fejezeteket nyitó írástörténeti áttekintés mellett a legnagyobb szerepet az egyes nyelvmélekek és részletes elemzésük kapja. Ez egyedül a klasszikus latin korszak esetében (9. fejezet) nincs így, de ez teljesen érthető, hiszen senki nem várhatja el, hogy a monográfia részletekbe menően nyelvileg elemezze azt a hatalmas szövegtömeget, amely ebből a Kr. e. 2. század végétől a Kr. u. 2. század végéig tartó időszakból ránk maradt, így csupán egy rövid illusztráló részletet olvashatunk Augustus *Res gestae*-jéből (195–196. o.). Kitétetett helyet foglal el azonban e fejezetben a nyelvi normalizációnak, a klasszikus latin normanyelv kiépülésének a bemutatása (196–213. o.), és a korszakban megfigyelhető nyelvi változások is elsősorban ebbe a normalizációs folyamatba simulnak bele (213–234. o.). Ha ki lehet emelni egy fejezetet a könyvből, akkor talán ez az egész monográfia legsikerültebb része, ami nem véletlen, hiszen a latin történeti szociolingvisztika az, amelyik Adamik Béla legfőbb kutatási területének mondható.

A klasszikus korhoz képest sokkal gazdagabb az archaikus (119–135. o.) és ólatin (154–162. o.) nyelvmélekek bemutatása. A szerző itt elsősorban a feliratokra koncentrálna (mindkét korszakból nyolc-nyolc felirat elemzését olvashatjuk), hiszen nyelvtörténeti szempontból ezek a legfontosabb forrásaink. Ugyan az ólatin korból (amely kb. a Kr. e. 3. sz. elejétől a 2. sz. második feléig/végéig tartott) a feliratok mellett számos kézirati hagyományozású irodalmi szövegemlék is van, ezek éppen a kézirati hagyományozódásból kifolyólag bizonyíthatóan vagy legalábbis nem kizárhatóan nyelvi modernizáción estek át a szövegek egymást követő másolása során, így nyelvtörténeti forrásértékük sok szempontból korlátozott (161–162. o.). A Kr. e. 4. század végéig tartó archaikus korból azonban szükséges volt, hogy a feliratok mellett két kézirati hagyományozású forrás is szóba kerüljön: az ún. *Carmen Arvale* (130–134. o.) és a tizenkét táblás törvények néhány töredéke (134–135. o.).

Mivel a könyvnek nem célja, hogy feliratgyűjtemény legyen, ezért nem vehető a szerző szemére, hogy bizonyos feliratokat nem válogatott be az elemzendő nyelvemlékek közé, főként ha rögtön hozzátesszük, hogy az egyes korszakok hangtani és morfoszintaktikai jellemzőinek bemutatása során számos egyéb forrásra, felírra történik hivatkozás. Segítségét jelentenek a feliratoknál a fényképmellékletek, hiszen így az olvasó maga is ellenőrizheti (már amennyire az ilyen reprodukciók ezt megengedik) a vitás olvasatú helyeket. Adamik Béla nem elemzi a tárgyalt feliratok minden egyes szavát, hanem válogat belőlük, és azokra összpontosít, amelyek nyelvtörténeti szempontból érdekesek: amelyek felbukkanása újdonságot jelent a korábbi korszakokhoz képest, illetve amelyek a későbbi korszakokban megváltoznak vagy éppen kivesznek a latin nyelvből. Ezek kiemelésével a kommentár lehetőséget ad az olvasó számára ahhoz, hogy szinte a szeme előtt lássa lepörögni a latin nyelvet alakító változásokat, a nyelv történetét magát. Minthogy az elemzéseket filológiai alaposág és a legfrissebb szakirodalomra támaszkodó modern szemlélet jellemzi, a könyv megkerülhetetlen munka lesz azok számára is, akik az archaikus és ólatin feliratok iránt érdeklődnek.

Az alábbiakban a könyv tartalmát illető kritikái észrevételeim közül, amelyeket e recenzió egy másik folyóiratban közlendő bővebb változatában fogok kifejteni, csak egyet emelek ki, mégpedig azt, amelyik egy általános és több fejezeten végigvonuló kérdéssel kapcsolatos. Némileg ellentmondásos és legalábbis részben vitatható kép rajzolódik ki ugyanis a monográfia különböző utalásaiból a nyelvi változásokról (elsősorban a hangváltozásokról) és keletkezésükről. Ez a kérdéskör számos alkalommal előkerül, mégpedig az ólatin korszak (8. fejezet) és kisebb mértékben a klasszikus latin (9. fejezet) tárgyalásakor, amikor már egyre több pontosan datálható nyelvemlékkel rendelkezünk. Adamik Béla több megjegyzéséből is bontakozik ki, hogy – egy alapvetően újgrammatikus háttérű felfogást követve – úgy véli, a nyelvben minden beszélőnél, minden érintett szóban és fonetikai környezetben egyszerre következik be egy adott nyelvi változás. Csak így értelmezhetők ugyanis az olyan megjegyzések, hogy egy adott változást

mutató alak első előfordulása egy nyelvemlékben a változás „bekövetkeztét” (154. o.) mutatja, és azt, hogy „a változás már biztosan lezajlott” (166. o.). Ez azt is jelenti, hogy a szerző szerint a pontosan datálható nyelvemlékek (és a szintén viszonylag pontos keletkezést lehetővé tevő metalingvisztikai források) segítségével egy-egy nyelvi változás bekövetkeztéhez pontos *terminus ante quem*-et nyerünk (vö. pl. 148. o.).

Mivel azonban a változásról tanúskodó alakok mellett gyakran tartalmaznak korábbi formákat egykorú, de akár jóval későbbi nyelvemlékek is, Adamik Béla azt a következtetést vonja le, hogy ezek egytől egyig archaizálással magyarázhatók (pl. 154–155., 174., 177., 183. o.). Pontosabban néha archaizmusnak, néha archaizálásnak nevezi ezeket az eseteket, de láthatólag valamilyen tudatos régiesnek látszani akarást ért rajta (pl. 155. o.: „régiesebbnek akar tűnni, azaz archaizál”). Szerinte ezek a régies alakok nem a korabeli nyelvi valóságot tükrözik (pl. 166. o.: „archaizmusok takarják el a nyelvi valóságnak megfelelő alakokat előlünk”). Ugyanakkor bizonyos helyeken az derül ki, hogy ez az archaizálás valójában csak ortográfiai jellegű lenne (pl. 163. o.: „a helyesírás tradicionalizmusából fakadóan számos olyan nyelvi formával lehet a korabeli szövegekben találkozni, melyek e változás bekövetkeztét nem jelenítik meg”; „régies írásmóddal magyarázandó”; „a későbbi *ou*-s írásmódok ... archaizálással magyarázandók”).

A hagyományos értelemben vett nyelvi változások azonban nyilvánvalóan nem egyik pillanatról a másikra játszódhatnak le, és nem egyszerre érintik az egész beszélőközösséget. Léteznek az újításokra fogékonyabb nyelvhasználók, és léteznek konzervatívabb nyelvi attitűddel rendelkezők, akik a változásokat lassabban veszik át. Még akár egy beszélő nyelvhasználatán belül is lehetnek ingadozások: bizonyos szavakban, bizonyos hangtani környezetben vagy éppen bizonyos szociolingvisztikai szituációban az illető már az újító alakot használja, másfelől még a korábbi. Vagyis a változás fokozatosan, ingadozásokon keresztül terjed szét a nyelvben (ún. lexikai diffúzió), ami természetéből fakadóan hosszabb időt vesz igénybe.

Természetesen igaz, hogy az írásbeliségben, a feliratokon a nyelvi, ezen belül a hangtani változások következ-

ménye bizonyos „fáziskéséssel” jelenik meg (vö. 159. o.: „a... változásnak nincs még nyoma, legalábbis írásban még nem tükröződik”), de egy változást mutató alak első előfordulása akkor is legfeljebb csak a változás beindulását mutatja (vö. pl. 158. o.: „a felirat nem származhat a magánhangzó-gyöngülés ... *beindulása* előtti időből” [kiem. I. M.]), rögtön a bekövetkeztét vagy teljes térnyerését aligha. A változás beindulását követően ugyanis egy ideig a régi és az új formák egymás mellett élnek, és amint fentebb említettem, egy beszélőközösségen belül, de akár egy beszélő nyelvhasználatában is ingadozást mutatnak. Ebben az átmeneti időszakban a régebbi, archaikusabb alakok éppúgy a nyelvi valósághoz tartoznak, mint a fokozatosan elterjedő újabb formák (kivételesen ebben a szellemenben fogat a felsőfokú melléknevek *-umus* ~ *-imus* változatokat mutató képzőjének bemutatása a 214. oldalon).

Érdeemes lett volna tisztázni archaizmus (éppen kiszorulóban levő régies forma) és archaizálás (szándékosan régies[ebb]nek látszani akaró nyelvi viselkedés) különbségét is. Az, hogy a kettő közül éppen melyikről van szó, gyakran nehezen dönthető el. Nyilván nagyobb az esély arra, hogy százötven vagy akár kétszáz évvel egy változás beindulását követően a régebbi alak már csak archaizálás miatt jelentkezik, de az újító nyelvi forma első előfordulásával párhuzamosan vagy csak valamivel később adatolt archaikus formákat nehéz lenne kategorikusan a nyelvi valóságot eltakaró tudatos archaizálás termékének tartani.

Mindez távolról sem jelenti azt, hogy a latin nyelvemlékeken, különösen az ólatin vagy klasszikus latin kori feliratokon ne kellene tudatos archaizálással számolnunk: ennek ténye kétségbevonhatatlan, és ahogy haladunk előre az időben, nyilvánvalóan egyre több ilyen esetet találkozzunk. Azt sem mondhatjuk, hogy az egyes nyelvi változások Adamik Béla által megadott keletzése alapvetően téves lenne. Pusztán arra akartam rámutatni, hogy a változások datálása, bármilyen pontosan keltezhető is a vizsgálatba bevont források, nem lehet olyan pontos, mint ahogy azt a könyv sugallja: az újító alakok első előfordulása legfeljebb a változás *beindulásának*, nem pedig bekövetkeztének vagy lezárultának – az írásbeliség miatt valamennyivel

késleltetett – *terminus ante quem*jét jelentheti.

Végezetül nem hagyhatom említés nélkül azt a sajnálatos benyomást, hogy a könyv szövege mind a szerző, mind a szerkesztő részéről nélkülözi az utolsó simításokat. A műben számos kisebb-nagyobb fogalmazás- és jelölésbeli következetlenséggel, pongyolással találkozunk. Rendezetlenné teszi a könyv külalakját a legalább háromféle görög fontkészlet használata is. Nem vitás,

hogy egy ilyen nehéz, rövidítésekkel, különféle jelölésekkel és idézetekkel teli szövegben óhatatlanul is becsúsznak helyesírási hibák és elírások, de a könyvben ezek száma jóval meghaladja a várható (és elvárható). A helyesírási hibák különösen rosszul hatnak egy nyelvészeti tárgyú munkában.

Minthogy kétség sem fér hozzá, hogy Adamik Béla a hazai klasszika-filológia és történeti nyelvészet régi adósságát törlesztette e korszerű magyar nyelvű latin

nyelvtörténet megírásával, amely nemcsak tankönyv és tudományos szakmunka, hanem bárki számára érdekesítő és izgalmas olvasmány is, ezért minden latin nyelv iránt érdeklődő olvasó könyvespolcán helyet kell kapnia, mégpedig egy remélhetőleg mihamarabb megjelenő, az imént említett, elsősorban formai hibáktól mentes új kiadásban.

Ittész Máté

